

هنگامی ما بفن معماری اسلام پی خواهیم برد که در
 ساختمانها و آثار اسلامی بررسی و تحقیق کرده باشیم .
 یکی از عناصر اصلی این فن که در اسلام جلوه گر شده
 و زیبایی خاصی بخود گرفته ، ساختمان گلدستهها میباشد .
 گلدسته یا مؤذنه عبارتست از محلی که مؤذن در آنجا
 اذان میگوید و مردم را بنماز دعوت میکند .
 مؤذنه دارای نامهای دیگری نیز هست از قبیل : مناره ،
 منار و صومعه ، عاس و گلدسته .

بطور کلی ، مؤذن از همان آغاز اسلام جایگاه مخصوصی
 داشته ، همچنانکه بلال در زمان پیغمبر اکرم (ص) بر بلندترین
 بامهای منازل یا بر روی استوانه‌ای میرفت و اذان میگفت .
 سهودی نیز بهمین موضوع اشاره کرده و میگوید :

«قال بن زیاد حدثني محمد بن اسماعيل وغيره قال... كان
 في دار عبدالله به عمر استوان في قبة المسجد - اي مسجد الرسول
 (ص) مؤذن عليها بلال . يوتى الهيا ما قناب والاستوان مرعبه
 يقال لها «المطمار» و اسند يحيى من طريق عبدالعزيز عمران
 عن قداقته نافع ابن عمر قال . . كان بلال يؤذن على مناره
 في دار حفصه ابنة عمر التي تلى المسجد و كان يوتى على اقباب
 فيها» .»

در اوائل اسلام گاه بود که مؤذن بر روی باره شهر میرفت
 و اذان میگفت و بیشتر این رسم در شهر دمشق معمول بود .
 اشعار فرزندی شاعر که در عهد اموی میزیسته بهمین
 موضوع اشاره میکند :

رجال على الاسلام اذا مات جالدوا

على الذين حتى شاع كل مكان
 وحتى دعا في سور كل مدينة

متنبر ینادی فوقها باذان

خلاصه فکری اینکه مؤذن در محل مرتضی اذان بگوید
 مسلمانان را بر این نداشت تا برای مؤذن جایگاه مخصوصی که
 بلندتر از مسجد و متصل یا نزدیک بآن باشد سازند تا همیشه
 در آنجا اذان گفته شود . و چون دولت اسلام توسعه یافت
 و مسلمانان با کشورهای متبذین آفرود تماس پیدا کردند ، ضرورت
 ایجاد کرد تا در هر شهر مسجدی و جهت هر مسجدی مؤذنه‌ای
 سازند و در ایران نحوه ساختمان مساجد عربی بصورت و شکل
 بناهای مذهبی ایرانیان درآمد . چه از همان ابتدای اسلام در

مناره مسجد جامع گوه‌ر شاد مشهد . ۸۲۱ هجری

پیش‌ساز در اسلام

نوشته محمود فاضل

- ۱ - لسان العرب . ج ۱۶ . ماده - اذن ی ۱۴۹ . چاپ مصر . ۱۳۰۳ هجری .
- ۲ - سیره ابن هشام . ج ۲ . ص ۱۳۰ . چاپ مصر . ۱۲۵ هجری .
- ۳ - ر . ك . وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفى . تألیف سهودی . ج ۱ . ص ۳۷۵ .
- ۴ - تاریخ طبری . ج ۲ . حوادث سال ۹۶ . ص ۱۳۰۲ . چاپ بیروت .

ایران غربی مساجد و مؤذنهائی ساخته شد بسبب ساختمان محلی و شبیه بچهارطاقها و برجهای ساسانی و بطوریکه از تواریخ برمیآید خلفای عباسی از این قبیل مساجد تعداد زیادی در شهرهای مهم غربی بنا کرده‌اند.^۵

علت این امر واضح است زیرا هنگامیکه ایرانیان بآئین اسلام گرویدند و شروع ساختن مساجد کردند، دیدند که طرز ساختمان معابد عربی خیلی ساده است و این امر با ذوق و سلیقه ایرانیان سازش نداشت و از این رو مساجد اسلامی را بسبب بناهای دوره ساسانی برپا نمودند و از همان روشی که در ساختن ستونها و بنای طاق در بناهای مذهبی و قلمور سلطنتی ساسانی معمول بود در بنای مساجد و مناره‌های اسلامی پیروی کردند.^۶ ناگفته نماند که مؤذنه در آغاز صورت ساده‌ای داشته و تدریجاً تکامل یافته یعنی در اول مؤذنه دیواری بلند یا برج مانند بود که مؤذن بر روی آن میرفت و اذان میگفت. کم کم با طرف آن برج دیوار یا نرده‌ای کشیدند و بر روی آن سایه‌بانی قرار دادند و پس از مدتی این فکر پیدا شد که بهنگام مغرب چراغی در مؤذنه روشن سازند تا هم علامت فرارسیدن وقت نماز باشد و هم مردم بدانند که مسجد در چه نقطه‌ای قرار گرفته و تدریجاً روشن نگهداشتن مؤذنه سنتی شد بطوریکه در سرتاسر بلاد اسلامی در مواقع اعیاد در مؤذنه چراغ‌های فراوانی روشن میکردند و در مغرب زمین و برخی از مساجد هنگام غروب آفتاب پرچمی در مناره بر میافراشتند.

تاریخ بنای مناره

ظاهر آ مناره کمی پس از ظهور مساجد بوجود آمد و میتوان دوران ظهور آنرا از عصر اموی دانست. و بطوریکه از متون تاریخی برمیآید، ظاهر آ اولین مؤذنه‌ایکه بشکل مناره‌های فعلی ساخته شد، مؤذنه مسجد جامع بصره بود که آنرا زیاد بن ابیه در سال ۴۴ یا ۴۵ هجری در موقعیکه از طرف معاویه والی آنجا بود بنا نمود.^۷

دومین مؤذنه‌ایکه در سرزمین‌هاییکه مسلمین آنرا فتح کردند ساخته شد مناره جامع عمرو در خطاط است که معاویه در سال ۵۳ هجری بوالی خود مصر - مسلمین مصلحه دستور داد تا برای مسجد مزبور چهار گلدسته بسازد.

مقریزی در این مورد چنین مینویسد:
معاویه دستور داد تا سومعه‌هایی برای اذان گفتن بسازند و الی او - مسلمه - در چهار گوشه مسجد جامع چهار سومعه ساخت و از جاده‌ایکه در خارج مسجد بود پلکانی قرار داد تا مؤذن از آنجا بالا رود و اذان بگوید. این پلکان بهمین حال باقی بود تا زمان خالد بن سعید که راه را عوض کرد و از داخل مسجد پله‌ها را قرار داد.^۸

سومین مؤذنه‌ایکه ساخته شد، مناره‌ای بود که بسال ۸۶

یا ۸۸ هجری ولید بن عبدالملک آنرا جهت مسجد جامع دمشق وقتیکه میخواست مسجد مزبور را توسعه دهد بنا نمود.^۹

چهارمین مؤذنه‌ایکه ساخته شد، مناره مسجد پیغمبر اکرم (ص) در مدینه است که آنرا عمر بن عبدالعزیز در سال ۸۸ هجری هنگامیکه از طرف ولید بن عبدالملک عامل مدینه و مکه بود بنا کرد.^{۱۰}

مؤذنه پنجم در جامع قصبه در رمله که از آبادیهای فلسطین است ساخته شده، این مناره‌ها را هشام بن عبدالملک بنا نمود که خراب شد و مجدداً در سال ۱۰۰ هجری بنا گردید.^{۱۱}

مؤذنه ششم، مؤذنه جامع قیروان در تونس است که آنرا هشام بن عبدالملک در سال ۱۰۵ هجری بوسیله عاملش - بشر بن صفوان - بنا نمود.^{۱۲}

مؤذنه هفتم، مؤذنه مسجد الحرام در مکه است که بسال ۱۳۰ هجری آنرا منصور دوانیقی بنا کرد.^{۱۳}

هشتمین مؤذنه مناره‌های باب اسلام و باب علی و مناره ضروره در مسجد الحرام در مکه میباشد که بامر مهدی عباسی در سال ۱۶۷ هجری ساخته شد.^{۱۴}

مؤذنه نهم مناره جامع قرطبه میباشد که آنرا هشام بن عبدالرحمن در سال ۱۸۰ هجری ساخته و در سال ۳۴۰ هجری ناسرین عبدالرحمن آنرا خراب کرد و صومعه دیگری بجای آن بنا نمود.^{۱۵}

مؤذنه دهم، مؤذنه باب الزیاره مسجد الحرام در مکه است که بسال ۳۸۴ هجری بدستور معتمد عباسی ساخته شد.^{۱۶}

از بناهای فوق که بگذریم قدیمی‌ترین مناره‌هایی که ساخته شده در ایران و هند و آناتولی بوده در ایران مناره‌ایکه شبیه بمؤذنه‌های فعلی باشد در همان قرون اولیه اسلامی ساخته شده و در آناتولی از قرن پنجم هجری بعد و در هندوستان از قرن هفتم هجری بعد. اکنون بذکر برخی از مناره‌های ایران می‌پردازیم:

۱ - مناره مسجد ساوه، در ساوه - ۴۵۳ هجری.

- ۵ - تمدن ایرانی مقاله آ. گدار. ص ۲۷۵ و ۳۱۰.
- ۶ - گنجینه آثار تاریخی اصفهان. ص ۶۱.
- ۷ - فتوح البلدان بلاذری. ص ۳۴۳. المعارف ابن قتیبه. ص ۵۶۳.
- ۸ - خطاط مقریزی. ج ۴. ص ۷ و ۸.
- ۹ - البلدان ابن قتیبه. ص ۱۰۸. المعارف ابن قتیبه. ص ۵۶۵.
- ۱۰ - وفاء الوفاء سهودی. ج ۱. ص ۳۷۵.
- ۱۱ - احسن التقاسیم فی معرفته الاقاسیم. ص ۱۶۵.
- ۱۲ - المغرب. ص ۲۳.
- ۱۳ - المعارف ابن قتیبه. ص ۵۶۰.
- ۱۴ - المعارف. ص ۵۶۰.
- ۱۵ - نفع الطیب من غنن الاندلس الرطب. ج ۲. ص ۹۸.
- ۱۶ - کتاب میراث اسلام. ترجمه مصطفی عالم. فصل معماری و ساختمان.

- ۲ - مناره مسجد یامتار، در زواره اصفهان - ۴۶۱ هجری.
- ۳ - مناره مسجد جمعه، در کاشان - ۴۶۶ هجری.
- ۴ - مناره مسجد برسیان، در اصفهان - ۴۹۱ هجری.
- ۵ - مناره چهل دختران، در اصفهان - ۵۰۱ هجری.
- ۶ - مناره گار، در اصفهان - ۵۱۵ هجری.
- ۷ - مناره مسجد گز، در اصفهان - ربع اول قرن ششم.
- ۸ - مناره مسجد سین، در اصفهان - ۵۲۶ هجری.
- ۹ - مناره مسجد علی، در اصفهان - اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم.
- ۱۰ - مناره زیار، در اصفهان - ۵۵۰ تا ۶۸۸ هجری.
- ۱۱ - مناره راهروان، در اصفهان - بین سالهای ۵۲۵ تا ۶۸۸ هجری.
- ۱۲ - مناره مسجد اردستان، در اصفهان - عهد سلجوقی.
- ۱۳ - مناره مسجد امام حسن، در اردستان اصفهان - عهد سلجوقی.
- ۱۴ - مناره مسجد جامع زواره، زواره اصفهان - ۵۳۰ هجری - عهد سلجوقی.
- ۱۵ - مناره مسجد جامع اشترجان، اشترجان اصفهان - حدود ۷۱۶ هجری.
- ۱۶ - مناره جنبان، در اصفهان - ۷۱۶ هجری.
- ۱۷ - دومناره دارالضیافه، در اصفهان - قرن هشتم.
- ۱۸ - مناره باغ قوشخانه، در اصفهان - قرن هشتم.
- ۱۹ - دومناره دردشت، در دردشت اصفهان - نیمه دوم قرن هشتم.
- ۲۰ - دومناره سردر مسجد شاه، در اصفهان - ۱۰۲۵ هجری.
- ۲۱ - دومناره سردر مدرسه چهارباغ، در اصفهان - قرن دوازدهم هجری.
- ۲۲ - مناره خانقاه نظنز، ۷۲۵ هجری.
- ۲۳ - مناره نزدیک شهر در خرم آباد - قرن ششم هجری.
- ۲۴ - مناره مسجد تاریخانه، در دامغان - قرن ششم هجری.
- ۲۵ - مناره مسجد جامع، در دامغان - قرن ششم هجری.
- ۲۶ - مناره مجاور مسجد جمعه، در ساوه - ۵۰۳ هجری.
- ۲۷ - مناره خسروگرد، در خسروگرد سبزوار - ۵۰۵ هجری.
- ۲۸ - مناره حدود، در خسروگرد - ۷۰۰ هجری.
- ۲۹ - مناره سمنان - عهد سلجوقی.
- ۳۰ - مقبره و مناره عهد غزنوی، در سنگ بست خراسان - قرن ۴ هجری.

- ۳۱ - مناره واقع در محله یامتار، طهران - قرن ۱۳ هجری.
- ۳۲ - مناره فیروز آباد، در خراسان - عهد سلجوقی.
- ۳۳ - مناره کاشان، در کاشان - قرن پنجم هجری.
- ۳۴ - مناره گلپایگان - قرن ششم هجری.
- ۳۵ - مناره مدرسه، در گلشن خراسان - عهد سلجوقی.
- ۳۶ - مناره های مدرسه سیهالار جدید، در تهران - قرن ۱۳ هجری.
- ۳۷ - دومناره مسجد جامع گوهرشاد، در مشهد - ۸۲۱ هجری.
- ۳۸ - دومناره مسجد دارالاحسان، در سنندج - کردستان - ۱۲۲۷ هجری.
- ۳۹ - دومناره بقعه مبارکه حضرت رضا (ع)، در مشهد بین ۴۷۹ - ۵۵۱ (در زمان سلجوقی).
- ۴۰ - مناره های گنبد حضرت معصومه علیها سلام، در قم (۵۲۶ هجری بدستور شاه بیگم).
- ۴۱ - مناره های حضرت عبدالعظیم، در ری، تهران - عهد سلجوقی.
- ۴۲ - مناره مسجد شاه تهران.
- طرز ساختمان و موقعیت مؤذنه**
- بطور کلی مناره از چهار جزء تشکیل شده بدین شرح:
- ۱ - پایه
 - ۲ - ساقه
 - ۳ - سرپوش
 - ۴ - رأس
- پایه مناره بصورت های چهار، هفت، هشت و یا دوازده گوشه ساخته میشود.
- پایه درجائی ساخته میشود که آنقدر خفتر شده باشد تا بزمین سخت برسد و بتواند ساقه و پیکر بنا را نگهداری کند.
- ساقه مؤذنه بر روی چنین پایه ای که بصورت مربع یا هشت گوشه است بشکل استوانه ای و یا مخروطی ساخته میشود.
- سرپوش: پس از اینکه پایه و بدنه مناره ساخته شد جایگاهی برای مؤذن بنا میشود، شکل سرپوش و جایگاه مؤذن مطابق ساختمان بدنه و ساقه است اگر بدنه مناره مربع و یا هشت گوشه باشد سرپوش نیز بهمان شکل ساخته میشود.
- مهمترین نقطه مناره همان سرپوش و یا جایگاهی است که مؤذن در آنجا اذان میگوید و مردم را بنام دعوت میکند معمولاً در اطراف سرپوش دیوار کوتسای و یا نرده ای میکشند و بالای آن سقف و یا سایبانی میسازند تا مؤذن از برف و باران و غیره محفوظ بماند.
- بعلاوه مناره دارای پلکانی هست که انسان بتواند بروی آن برود. این پلنجا یا از روی زمین و یا از بالای بام مسجد

میشود (و ندرتاً برای يك مؤذنه دورأس مزدوج ساخته میشود).

مناره درجه نقطه‌ای ساخته میشود؟

قاعده و قانون خاصی برای محل ساختمان مناره نیست. گاه هست که در چهار گوشه مسجد مناره میسازند مثل - جامع عمرو - در خطاط مصر و مسجد پیغمبر (ص) در مدینه. و گاه مؤذنه را در قسمت غربی و یا شمالی مسجد و یا در نیمه آخردیوار مسجد بنا میکنند مانند مناره‌های جامع قیروان در تونس. گاهی مؤذنه را در خارج از مسجد میسازند مثل مؤذنه جامع سامراء در عراق. و بالاخره گاهی هم در ضلع جنوبی مسجد مانند مؤذنه جامع ابن طولون. گاه مؤذنه چسبیده بدرب ورودی مسجداست و زمانی جدا از آن مانند بسیاری از مناره‌های ایران.

مصالح و لوازمیکه در ساختمان مناره بکار میرود:

ساختمان مساجد و مناره‌های هر شهر و کشوری چه از نظر فن معماری و تزیینات و چه از نظر مواد و مصالح ساختمانی بسبب زمان و مکان فرق میکند.

مثلاً در عراق چون از قدیم الایام بتن آجر و گچ معمول بوده برای ساختمان مؤذنه‌ها از آن استفاده میکردند و سنگ را فقط در پایه بنا بکار میبردند. مانند مؤذنه جامع نوری که سال ۵۶۷ هجری در موصل ساخته شده. در عراق خیلی کم دیده شده که از پایه تا رأس مؤذنه تماماً سنگ و گچ بکار رفته باشد.

در بلاد شام، الجزیره و مصر و مغرب و آسیای صغیر مصالح ساختمانی مؤذنه اغلب سنگ و گاهی هم سنگ و آجر است. در ایران و افغانستان بنای مؤذنه‌ها فقط از آجر و گچ و در هندوستان سنگ و آجر است.

شکل مناره‌ها

در این مورد محققین و باستانشناسان دارای آراء مختلفی هستند خاصه مشرقین که چون عرب قبل از اسلام فاقد تمدن بوده لذا از فن معماری اطلاعی نداشته و برای ساختمانها بویژه بناهای مذهبی خود از معماریها و نقشه‌های ایران و دیگر کشورها استفاده کرده است.

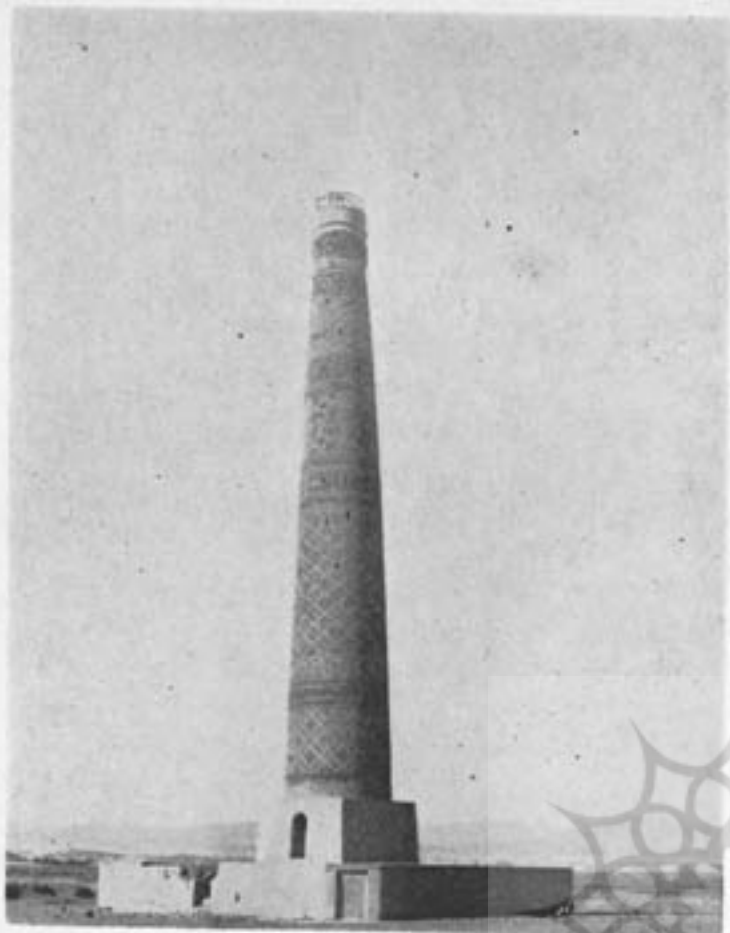
کریستول گوید: صوامع یا مؤذنه‌های جامع عمرو در خطاط مصر از روی نقشه برجهای بتخانه دمشق که آنرا مسلمین پس از فتح تصرف کرده بودند و در مواقع اذان از آن استفاده میکردند ساخته شده.

کوریت گوید: مؤذنه‌های اسلامی خیلی به سایه‌بانها و بادگیرهاییکه روی بامهای منازل ساخته میشده شبیه است. دیز گوید: مؤذنه‌هاییکه در ایران و هند است از روی

میل ابار - سنگ بست خراسان - قرن چهارم

و یا از داخل مؤذنه شروع میشود. معمولاً پله‌های مزبور بشکل حلزونی ساخته میشود و پله بندیهایش یا از داخل متکی بدیوار مؤذنه است و یا به اطراف بدنه مؤذنه از بیرون پیچ خورده تا به محل سرپوش برسد. همچنانکه پله‌های مؤذنه ملویه و مناره جامع ابی دلف در سامراء در عراق اینطور میباشد بطوریکه در بعضی از شهرهای اسلامی مشاهده شده برخی از مناره‌ها دارای دو پله بوده که از یکی بالا میروند و از دیگری فرود می‌آیند. نخستین مؤذنه‌ایکه باین شکل ساخته شده مناره جامع قرطبه در اندلس است و سه مؤذنه دیگر نیز بهمین شکل در مصر موجود است بنامهای قوسون، ازبک یوسفی و غوری در الازهر در عراق در موصل و دیگر مؤذنه سوق الغزل در بغداد. معمولاً در دیوار ساقه مناره سوراخهایی جهت روشنایی پلکان میگذارند. رأس: در سر مناره قبه یا سایبانی باشکال مختلف ساخته

میل خسروگرد - سبزوار - ۵۰۵ هجری

شکل برج‌های ساخته شده که برای دیده بانها و نگهبانان هر شهری میساخته‌اند .

گودار گوید : مساجد عربی بصورت بنای مذهبی ایرانیان ساخته شده است .

در هر حال اگر بآنچه مستشرقین در این زمینه گفته‌اند بتوان اعتماد کرد و مناسبت و مشابهتی میان مناره‌های عربی اسلامی و بناهای مذهبی ایران و دیگر کشورها قائل شد این را نمیتوان انکار کرد که فن معماری مساجد و مناره‌های هر کشوری دارای مشخصات و اوصاف خاصی است که در نظر اهل فن روشن است .

مثلاً مؤذنه‌های مصر و شام و لبنان و فلسطین چه از نظر فن معماری و تزیینات و چه از نظر مواد و مصالح ساختمانی شباهت کامل بیکدیگر دارند . مساجد ایران خود دارای جهات ممتاز زیادی است که از جمله کاشی کاریهای بسیار ظریف و مقرنس - کاریهای زیبا است که در بعضی از مناره‌های ایران از قبیل مسجد گوهرشاد در مشهد این صنایع بحد کمال است .

شکل مناره‌ها و جفت و قرینه بودن آنها و تزیینات کاشیکاری و یا تذهیب آن نیز از مشخصات مناره‌های ایران است همانطور که گوستاو لوبون گوید : معماری ایرانی استقلال خود را هیچوقت از دست نداده و کاملاً شیوه مخصوص خود را همیشه حائز است .

طرز زینت مؤذنه‌ها :

کیفیت زینت مؤذنه‌های اولیه اسلام معلوم نیست ، زیرا اثری از آنها باقی نمانده و کتیبه و سند زنده‌ای که بیان این موضوع را بنماید در دست نیست . در مناره‌هایی که آثار آنها موجود است عمده زینت مربوط بقسمت سرپوش مؤذنه یعنی همان جانی است که مؤذنه در آن اذان میگوید ، مثل مؤذنه جامع قبروان در تونس .

ظاهراً زینت دادن و زینت و منقش و رنگین نمودن مناره‌ها از نیمه قرن سوم هجری بعد معمول گردیده و از این دوره بعد بدنه و کلیه قسمتهای خارج مناره را با آجر یا گچ و یلاکاشی‌های رنگی با استفاده از آیات و احادیث نبوی (ص) زینت میدادند . البته این امر را که بی اندازه مورد توجه خاص مسلمین قرار گرفته میتوان از شاهکارهای صنعت ایرانی دانست .

منابع :

- ۱ - لسان العرب ج ۱۶ .
- ۲ - سیره ابن هشام ج ۲ .
- ۳ - وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی ، تألیف سهودی ج ۱ .
- ۴ - تاریخ طبری ج ۲ .

- ۵ - تمدن ایرانی نوشته چند تن از دانشوران ایران شناس اروپا ، ترجمه جواد محبی .
- ۶ - گنجینه آثار تاریخی اسفهان ، تألیف دکتر لطف‌الله هنرفر .
- ۷ - آثار ایران ، تألیف آ . گدار ، ترجمه سید محمد تقی مصطفوی مدیر کل سابق باستانشناسی ایران .
- ۸ - مقاله مایرون بنت سمیت ضمیمه کتاب فوق ج ۲ .
- ۹ - فتوح البلدان بلاذری .
- ۱۰ - المعارف ابن قتیبه .
- ۱۱ - خطاط مقریزی .
- ۱۲ - البلدان ابن قتیبه .
- ۱۳ - حسن التقاسیم فی معرفته الاقاسیم مقدسی .
- ۱۴ - میراث اسلام ، ترجمه مصطفی علم .
- ۱۵ - تاریخ تمدن اسلام و عرب ، گوستاولوین ، ترجمه فخر داعی .
- ۱۶ - ایرانشهر ج ۲ ، نشریه یونسکو در ایران .